

Кучерук О.А. ПРОГРАМА МОВНО-ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ (5-12 класи) // Кучерук О.А. Основи естетичного виховання в шкільному курсі української мови: Навчальний посібник. – Житомир, 2006. – С. 6-13.

ПРОГРАМА МОВНО-ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ (5-12 класи)

Оновлення системи мовної освіти в середніх освітніх закладах відкриває нові можливості для формування засобами предмета естетично вихованої мовної особистості.

Визначимо окремі положення, на яких ґрунтується розробка стратегії мовно-естетичного виховання:

- 1) розуміння естетичної функції мови – одна з важливих умов сприймання мистецтва слова і творення власного мовлення;
- 2) естетична функція мови тісно пов'язана з комунікативною;
- 3) виражальні засоби мови – необхідні елементи естетичного мовлення;
- 4) художній навчальний текст – фактор естетичного впливу на учнів;
- 5) мовно-естетичне виховання передбачає створення словесником на уроці культурної та емоційної атмосфери, необхідної для повноцінного інтелектуально-почуттєвого розвитку школярів, оскільки будь-яке естетичне пізнання неможливе без насолоди (духовного очищення), яку від нього одержуєш.

Творче осмислення нових тенденцій рідномовної освіти зумовило розробку авторської програми естетичного виховання засобами предмета, що спрямовує вчителя розглядати одиниці мови у співставленні з життєвими ситуаціями, розвивати в учнів засобами мови почуття прекрасного, логічне й послідовне мислення, асоціативну пам'ять, образне мовлення, творчу уяву, а це веде до розуміння ними взаємозв'язку семантики, форми і функціональної ролі мовних засобів та вироблення навичок культури мовленнєвої поведінки.

Орієнтовна програма виховання почуття прекрасного на уроках української мови 5-12 класи

"Виразальні засоби мови та естетичний розвиток учнів"

Пояснювальна записка

Українська мова – це не тільки навчальний предмет, а й шлях, що веде до джерел духовної культури, як національної, так і світової. У ході продуктивного вивчення її специфічних особливостей відбувається процес національної самоідентифікації особистості.

Мова українського народу характеризується фонетичним різнобарв'ям, багатством словника, різноманітними граматичними формами і синтаксичними конструкціями, широкими стилістичними можливостями зображувально-виразальних засобів. Обслуговуючи мистецтво слова, вона здатна виконувати *естетичну функцію*. За умов правильної організації словесником навчально-виховної роботи виразальні засоби мови можуть стати дійовим засобом почуттєвого впливу на школярів.

Пропонована програма носить додатковий характер і передбачає формування в учнів на уроках української мови естетичного ставлення до мови і мовлення крізь призму індивідуальних емоцій, уявлень, почуттів, думок.

Основна *мета* виховання в учнів почуття прекрасного на уроках мови полягає в цілеспрямованому формуванні національно свідомої, емоційно-чутливої, духовно багатого мовної особистості, яка вільно володіє в різних комунікативних ситуаціях скарбами рідної мови відповідно до системи цінностей.

Досягнення естетично спрямованої навчально-виховної мети передбачає розв'язання *таких завдань*:

- ознайомлення учнів з естетичним у мові і мовленні як основою для опанування мовно-естетичних понять ("тонке чуття мови", "мовний стиль", "мовний смак", "мовна глухота", "мова-суржик", "словесна образність", "гуманістична наповнюваність висловлювання", "відшліфованість слова", "переконливість промови", "мовна помилка");
- вироблення потреби в практичному використанні виразальних засобів мови;
- формування духовно багатого світу учнів шляхом лінгвістичного аналізу класичних зразків мистецтва слова, текстів сучасних письменників та створення власних висловлювань, суджень;
- здійснення чуттєво-емоційних впливів на уроках мови за допомогою використання різних видів мистецтв;
- розвиток в учнів внутрішнього дару слова, культури асоціативного мислення, мовно-естетичних смаків, комунікативних умінь та навичок.

Зміст програми включає такі напрями роботи: формування в школярів уявлень про виразальні

можливості рідної мови, розкриття їх у літературному мовленні, розвиток умінь використовувати зображувально-виражальні засоби в практиці спілкування та вироблення потреби в естетичному вдосконаленні власного мовлення.

Реалізація змісту програми потребує врахування загальнопедагогічних, лінгводидактичних правил організації навчання, а також специфічних принципів мовно-естетичного виховання:

- формування мовно-естетичної освіченості школярів;
- екстралінгвістичний підхід до мовних явищ;
- цілісність емоційного і раціонального пізнання мови з опорою на виражальні засоби;
- єдність лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова в аналізі тексту художнього стилю;
- поєднання естетичного розвитку дітей із словесною творчістю.

У цьому плані великого значення набуває дидактичний матеріал, дібраний з урахуванням міжпредметних зв'язків. Його зміст у довершеній формі має являти собою кращі зразки духовної культури передусім українського народу. З метою виховання почуття прекрасного актуальними є культурологічні теми, визначені в основній програмі "Рідна мова" (укладачі: Л. Скуратівський, Г. Шелехова, В. Новосолова), наприклад: "Улюблені рослини-символи українців" (5 клас), "Мудрість і краса народного слова", "Прекрасне в природі. Краса природи України", "Естетика побуту українців" (6 клас), "Мова – скарбниця духовності народу", "Світ прекрасного – у природі й у мистецтві", "Краса людини. Зовнішня краса жінки і чоловіка. Внутрішня краса: людяність, доброта, чесність, скромність та ін.", "Покликання людини: пізнавати істину, творити добро, примножувати красу" (7 клас), "Краса українського мистецтва", "Естетика побуту українців у минулому і сьогодні" (8 клас), "Чарівний світ К. Білокур", "Прекрасне в мові і мовленні" (9 клас), "Українські народні звичаї і традиції" (10 клас), "Прекрасне і потворне в мистецтві і житті" (11 клас) тощо. Такі теми орієнтують словесників на добір текстів про красу рідного краю, естетику мови рідного народу, його духовну спадщину, пов'язану з національними і загальнолюдськими цінностями.

Програма складається з "Пояснювальної записки", загальних відомостей про виражальні можливості мови і мовлення, на основі яких ґрунтується навчальна робота з розвитку зв'язних висловлювань школярів і формування комунікативної компетенції, та вимог до знань і вмінь учнів.

Наявність вимог до знань і вмінь учнів сприяє практичному спрямуванню навчально-виховного процесу з мови, міцному засвоєнню виражальних засобів мови та вдосконаленню мовно-естетичної компетенції.

Для вироблення в школярів наведених нижче спеціальних знань і вмінь важливим є формулювання вчителем під час проектування уроку очікуваних результатів мовно-естетичного розвитку. Оптимальний метод у досягненні результатів навчально-виховної роботи – виконання завдань і вправ репродуктивного, аналітичного, проблемного, творчого характеру. Система відповідних вправ, орієнтована, як правило, на комплексну роботу з текстом, має допомогти учневі свідомо просуватися з наявного рівня мовно-естетичного розвитку на наступний, вищий. Мета такої системи – навчити школярів висловлюватися не тільки для себе, а й для слухача чи співрозмовника. Загальна мета повинна конкретизуватися вчителем під час вивчення різних тем шкільного курсу мови.

Рівень мовно-естетичної вихованості як складного особистісного утворення визначається за результатами усних відповідей учнів, висловлювань, письмових переказів, творів, а також на основі вмінь виконувати комплексний лінгвістичний аналіз тексту з погляду відповідності використаних різнорівневих мовних засобів стилю, авторському задуму.

Працюючи за програмою мовно-естетичного виховання, учитель має сформувати на уроці духовно-емоційну атмосферу, необхідну для повноцінного інтелектуального та мовленнєвого розвитку школярів. Для підвищення інтересу до предмета вивчення, крім традиційного уроку, потрібно використовувати й такі форми занять, як урок-тренінг, урок-семінар, урок-практикум, урок-дослідження, урок-свято, урок-змагання, спрямовані на більш активну самостійну творчу роботу учнів.

У контексті програми можна запропонувати школярам після опрацювання широкого мовного матеріалу перелік різних видів навчальної діяльності, серед яких вони вибирають найдоцільніші, а продуктивні результати захищають на окремому уроці (урок-залік, урок-творчий звіт, урок-дискусія):

- виготовити стінгазету, яка відображала б естетичні аспекти сучасної української мови;
- організувати в класі День рідної мови з виставкою образної наочності, присвяченої вивченню цього предмета;
- скласти вірш, пісню або оповідання про мову;
- взяти інтерв'ю на одну з тем мови у ровесника;
- скласти короткий словник найбільш уживаних фразеологізмів у класі (родині);
- провести дослідження окремих аспектів мови місцевого регіону (походження географічних назв, прізвищ, назв лікарських рослин та ін.);
- зібрати й організувати виставку газетних, журнальних публікацій про красу і багатство рідної мови.

За своїм задумом пропонується програма визначає загальні орієнтири естетичного виховання в процесі вивчення української мови, залишаючи максимальний простір для творчості організаторів цієї роботи – учителів-словесників, студентів-філологів.

Розділи програми

Загальні відомості про мову і мовлення

Мова і мовлення.

Мова – основний засіб спілкування. Рідна мова – ноосферний простір, у якому живе людина.

Поняття про літературну мову. Норми літературної мови.

Вітчизняні вчені про красу і багатство української мови.

Естетика мови і мовлення. Естетична функція мови. Мова текстів художнього стилю. Образність художніх текстів. Слово і образ. Словесний образ-символ.

Естетичні можливості виражальних засобів мови

Фонетика. Орфоепія

Евфонічність як характерна ознака української мови. Засоби милозвучності: послідовне чергування голосних і приголосних звуків, уподібнення та чергування приголосних, приставні звуки *i, e, z* (*іржа, вівця, гайда*), закон спрощення в групах приголосних, переважання голосних і дзвінких приголосних звуків над глухими, звукоповтори (звукова анафора, звукова епіфора, алітерація, асонанс, рима); чергування коротких (односкладових чи однобуквених) слів із довгими (багатоскладовими).

Звуконаслідування – засіб спеціальної звукової організації художнього тексту.

Логічний, емоційний та словесний наголоси.

Паузи й темп мовлення як складові інтонації.

Лексика і фразеологія

Пряме і переносне лексичне значення. Словесні художні засоби мови (тропи): епітет, оксиморон, метафора, метонімія, синекдоха, порівняння, евфемізм, перифраза.

Розмовна і книжна лексика: нейтральна, емоційно-експресивна. Відтінки емоційно-оцінних слів: розмовно-побутових – зневага, іронія, фамільярність; книжних, у тому числі народнопоетичних, – урочистість, піднесеність, поетичність.

Багатозначність слова та образність. Омоніми. Синоніми як засіб для більш точного вираження думок, заміни не виправданих повторів одних і тих же слів. Антоніми. Антитеза як стилістична фігура. Пароніми. Застарілі слова і неологізми. Діалектні слова. Професіоналізми. Жаргонізми. Запозичені слова. "Макаронізми".

Фразеологізми – окраса мови і мовлення. Узагальнено-образне значення фразеологізмів, їх джерела. Фразеологічні синоніми, антоніми. Прислів'я і приказки. Крилаті вислови.

Будова слова. Словотвір

Виражальні можливості префіксів і суфіксів. Суфікси позитивної і негативної оцінки; використання їх для створення пестливості, прихильності, ширості, іронічності, фамільярності, здрібнілості, згрубілості. Синонімія префіксів (*з'єднувати – поєднувати – об'єднувати, спокій – супокій*), суфіксів (*видумка – видумування, поновляти – поновлювати, гомінливий – гомінкий*).

Виражальні можливості складних слів (*перекотиполе, чорнобривці, статки-маєтки, густо-густо, білий-білий*).

Морфологія

Іменник, прикметник, дієслово, дієприкметник, прислівник, категорія стану як елементи художніх образів (зорова, слухова, моторна, нюхова образність).

Форми кличного відмінка іменника в художньому, публіцистичному мовленні.

Використання прикметників в описах природи, людей, процесів праці, пам'яток культури.

Короткі (*зелен, дрібен, кожен, всяк*) і нестягнені (*вечірняя, широкая*) форми прикметників, займенників у народнопоетичному та художньому мовленні.

Експресивні можливості займенника *я* (напруження уваги, створення ліризму, задушевності). Займенник *Ви* як засіб вияву ввічливо-пошанного значення. Передача інтригуючих вражень за допомогою займенників *він, вона, воно*.

Виражальні можливості форм часу і способу дієслів у публіцистичному, художньому, розмовному стилях. Неозначена форма дієслова в ролі наказового способу мовлення. Використання безособових дієслів в описах явищ природи.

Дієприкметник. Використання дієприкметників в описах природи, людей та ін. Дієприслівник.

Виражальні можливості службових частин мови.

Вигук. Звуконаслідувальні слова.

Морфологічні синоніми.

Синтаксис

Виражальні можливості головних і другорядних членів речення в публіцистичному, художньому, розмовному стилях.

Однорідні та відокремлені члени речення як засіб емоційно-експресивного забарвлення тексту (жива портретна характеристика художнього образу, змалювання картин природи та ін.).

Звертання – емоційно-експресивний центр висловлювання.

Виразальні можливості вставних слів, вставлених конструкцій.

Синтаксичні синоніми. Порядок слів у реченні як джерело синонімічного багатства мови.

Використання складних речень для змалювання описів.

Передача динамічності мовлення за допомогою безсполучникових складних речень.

Діалог, пряма мова і невласне пряма мова як засоби індивідуалізації мовлення.

Образний потенціал синтаксичних (*багатосполучниковість, безсполучниковість, зевгма, синтаксичний паралелізм*) і стилістичних (*алюзія, анафора, антитеза, градація, еліпс, епіфора, інверсія, іронія, каламбур, обрив, парадокс та ін.*) фігур – структурних компонентів художнього, розмовного, публіцистичного стилів.

Лінгвістика тексту

Текст як єдність позамовного (духовно-естетичного для художнього, публіцистичного стилю) змісту і його мовного вираження.

Види міжфразного зв'язку в тексті.

Текстотвірна роль різних частин мови.

Риторика

Риторика як мистецтво впливового красномовства.

Основні загальноестетичні категорії античної риторики (*гармонія форми і змісту промови, ритм, стриманість, поміркованість у мовленнєвій поведінці, доцільність вербальних і невербальних засобів*).

Історія становлення і розвитку вітчизняної риторики.

Закономірності ефективного мовленнєвого спілкування.

Майстерність публічного виступу і бесіди.

Риторичні тропи і фігури.

Особливості риторики ділового спілкування.

Розвиток зв'язного мовлення

Основні види висловлювань

Закономірності побудови усного і писемного мовлення.

Діалог і монолог.

Розповідь, опис, роздум – типові види висловлювань. Їх структурні та мовні особливості.

Основні властивості мовлення: правильність, точність, логічність і послідовність, чистота, доречність, виразність, естетичність.

Мовленнєвий етикет

Вияв традицій мовного етикету в народних піснях, казках, прислів'ях, приказках.

Особливості мовленнєвого етикету в різних комунікативних ситуаціях: знайомство, вітання, прощання, поздоровлення, вибачення, прохання, запрошення, порада, відмова, комплімент та ін.

Види робіт

Сприймання (аудіювання, виразне читання) текстів різних стилів, типів, жанрів мовлення.

Різні види переказів, особливо текстів художнього стилю.

Продуктування власних висловлювань, складання творів різних типів, жанрів, стилів.

Вимоги до знань і вмінь учнів

Учень повинен знати:

- 1) основні мовно-естетичні поняття;
- 2) норми сучасної літературної мови;
- 3) вивчені виразальні засоби мови і їх роль у мовленні;
- 4) основні вимоги до усного і писемного мовлення;
- 5) секрети образного мовлення;
- 6) закономірності культури мовлення.

Учень повинен уміти:

- 1) виразно читати текст;
- 2) володіти всіма видами мовленнєвої діяльності;
- 3) добирати мовні засоби відповідно до свідомо поставленої духовної мети, урахувавши адресата, ситуацію, тип, стиль мовлення;
- 4) працювати з різними видами словників;
- 5) робити стилістичний аналіз тексту;

- 6) дотримуватися норм сучасної літературної мови;
- 7) редагувати деформований текст чи висловлювання;
- 8) належно сприймати чуже мовлення і передавати власне ставлення до почутого чи прочитаного;
- 9) переказувати, повідомляти, інформувати слухачів (співрозмовників) з метою зацікавити, захопити, переконати.